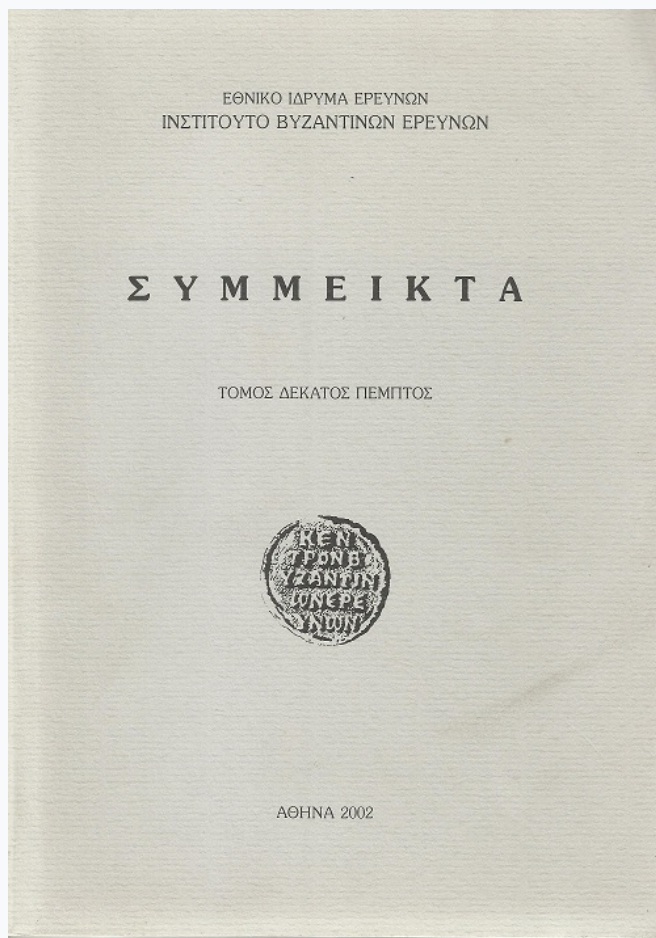

Byzantina Symmeikta

Vol 15 (2002)

SYMMEIKTA 15

Συμβολή στη μελέτη της σχεδογραφίας τον 11ο αιώνα

Σταυρούλα ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.893](https://doi.org/10.12681/byzsym.893)

Copyright © 2014, Σταυρούλα ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ Σ. (2008). Συμβολή στη μελέτη της σχεδογραφίας τον 11ο αιώνα. *Byzantina Symmeikta*, 15, 149–159. <https://doi.org/10.12681/byzsym.893>

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΣΧΕΔΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ

Η σχεδογραφία, μέθοδος διδασκαλίας της γραμματικής και της γλώσσας¹, άρχισε να εφαρμόζεται στα τέλη του 10ου και τις αρχές του 11ου αιώνα². Σύμφωνα με αυτή, οι μαθητές επεξεργάζονταν γραμματικά και συντακτικά ένα χωρίο σε αρχαία ελληνική γλώσσα, το οποίο έγραφαν επάνω στο *σχέδος*, που ήταν φύλλο χάρτου ή πινακίδιο. Το χωρίο ήταν είτε αυτούσιο αρχαίο ελληνικό κείμενο είτε, συνήθως,

1. Για το σχέδος και τη σχεδογραφία ιδιαίτερα τον 11ο αιώνα βλ. Κ. ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ, *Ίστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Β', μτφρ. Γεώργ. Σωτηριάδης, Αθήνα 1900, 366-370· Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. Α/Ι, Αθήνα 1900, 110-112· Ν. FESTA, Note preliminari su Longibardos, *BZ* 16, 1907, 431-435· F. FUCHS, *Die Höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig-Berlin 1926, 45-46, 49· Ν. FESTA, Longibardos, *Byzantion* 6, 1931, 101-222, κείμενο 112-163, παράρτημα 165-173· G. SCHIRÒ, La schedografia a Bisanzio nei Sec. XI-XII e la Scuola dei SS. XL Martiri, *Bollettino della Badia Graeca di Grottaferrata* 3, 1949, 11-29· Η. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Β', *Ίστοριογραφία, Φιλολογία, Πόηση*, μτφρ. Τ. Κόλιας, Κατερίνα Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης, Αθήνα 1992, 392-402· R. BROWNING, Ὁ Μαρκανδός Ἑλληνικὸς κώδικας XI.31 καὶ ἡ βυζαντινὴ σχεδογραφία, *Παρνασσός* 15, 1973, 506-519· P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 227-229 καὶ ιδιαίτερα γιὰ τοὺς διαγωνισμοὺς σχεδογραφίας στὶς σελ. 235 κ.ε.· R. ANASTASI, A proposito del carne 70L di Giovanni Mauropode, στο *Studi in onore di F. M. Pontani*, Padova 1984, 243-246· R. ANASTASI, Ancora su Anna Comnena e la schedografia, *Studi di filologia bizantina II*, 77-95· Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, Προβλήματα τῆς βυζαντινῆς σχεδογραφίας, *Ἑλληνικά* 45, 1995, 277-302· Ο ἸΔΙΟΣ, Γεώργιος μαΐστωρ ἀγιοτεσσαρακοντίτης, *Ἑλληνικά* 46, 1996, 301-306· Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, Philologische und historische Probleme in der schedographischen Sammlung des Codex Marcianus gr. XI, 31, *Byzantion* 67, 1997, 252-263.

2. ANNA ΚΟΜΝΗΝΗ, *Ἀλεξιάς XV 7,9* (έκδ. D. REINSCH-Ath. KAMBYLIS, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001, 485.18-19): τοῦ δε σχεδους ἡ τέχνη εὔρημα τῶν νεωτέρων ἐστὶ καὶ τῆς ἐφ ἡμῶν γενεᾶς· ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, επιστ. 16 (έκδ. E. KURTZ-F. DREXL, *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τόμ. II, Μιλάνο 1941, 20): σπουδῆ τὰ πλεῖστα τῶν χρησίμων γεγραφοῦντες σχεδῶν, ὧν ποτε καὶ αὐτὸς σχεδογραφῶν ἔτυχε, βιάζουσι ἡμᾶς καὶ κατεπίγουσι. Πρβλ. ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ, *Ίστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, 367· HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, 396· LEMERLE, *Cinq études*, 241.

έργο του διδασκάλου, του σχεδουργού· και στις δύο περιπτώσεις ο διδάσκων έδινε έμφαση στο γραμματικό φαινόμενο στο οποίο ήθελε να εκπαιδεύσει τους μαθητές του³. Η γραμματική εξέταση περιελάμβανε ανάλυση, ετυμολογία, κλίση ονομάτων, σχηματισμούς ρημάτων, ορισμούς και άλλα.

Διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν στην ανακάλυψη και την επικράτηση της σχεδογραφίας. Σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη, η μέθοδος εισήχθη για να μειριάσει το χάσμα ανάμεσα στην ομιλούμενη και την γραπτή γλώσσα της εποχής⁴, ενώ κατά μία άλλη, επειδή θεωρήθηκε ως η πιο αποτελεσματική μέθοδος διδασκαλίας σε μαθητές των οποίων ο αριθμός αυξανόταν συνεχώς⁵. Κατά τρίτη άποψη, στην ανάπτυξη της σχεδογραφίας συνέβαλαν οι λεγόμενοι *έπιμερισμοί*, οι γραμματικές, δηλαδή, και λεξιλογικές εξηγήσεις δύσκολων αρχαίων ελληνικών χωρίων⁶.

Στους λόγους αυτούς, που δεν είναι αλληλοαντικρουόμενοι, προσθέτουμε δύο ακόμη, οι οποίοι, κατά τη γνώμη μας, οδήγησαν στην επικράτηση της σχεδογραφίας την περίοδο αυτή.

Η εισαγωγή της σχεδογραφίας θεωρούμε ότι σχετίζεται με τα λεξικογραφικά έργα που είχαν συνταχθεί πριν από τον 10 αιώνα και τα οποία δεν αποσκοπούσαν στη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου και οργανωμένου λεξικού (ορθογραφικού, ετυμολογικού κλπ.), αλλά αφορούσαν σπάνιες λέξεις, ενδιαφέρουσες εκφράσεις από λογοτεχνικά κείμενα, συγκεκριμένους συγγραφείς, συγκεκριμένα λογοτεχνικά είδη, διαλέκτους κλπ⁷. Η σχεδογραφία σχετίζεται, επίσης, με την κίνηση του «εγκυκλοπαιδισμού» κατά τον 10 αιώνα, όπως διαφαίνεται από τη σύνταξη εγκυκλοπαιδίων και αλφαβητικών λεξικών, όπως της Σούδας. Στα έργα αυτά, με μία λέξη ή μία σελίδα δινόταν εξήγηση δύσκολου τύπου ή σπάνιας λέξης, καταγράφονταν γραμματικές πληροφορίες και παρέχονταν διευκρινίσεις για πολυσήμαντες λέξεις,

3. Ανώνυμο ποίημα δημοσιευμένο από τον SCHIRÒ, *La schedografia*, σελ. 28, αρ. II, αποτελεί τυπικό παράδειγμα σχέδους. Ο ανώνυμος σχεδογράφος το συνέθεσε έτσι, ώστε να το προσαρμόσει προς το γραμματικό φαινόμενο που σκόπευε να διδάξει, δηλαδή στον υπερθετικό βαθμό και συγκεκριμένα στη χρήση του ο και του ω καθώς και του ι και υ.

4. Άγνη ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Η αναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὀμηρος*, Αθήνα 1971, 61.

5. M. ANGOLD, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1984, 78-79.

6. ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, 366.

7. ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, 309 κ.ε.· HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, 407 κ.ε.

έννοιες, πρόσωπα ή τόπους⁸. Το πνεύμα αυτό της καταγραφής, περιγραφής, ταξινόμησης και ανάλυσης λέξεων ή όρων δεν άφησε ανεπηρέαστους τους δασκάλους της γλώσσας. Στην προσπάθειά τους να κάνουν περισσότερο κατανοητά τα γραμματικά φαινόμενα, υιοθέτησαν παρόμοια μεθοδολογία με εκείνη των λεξικών και των εγκυκλοπαιδειών (ανάλυση, ετυμολογία, ορισμό κλπ.), που οδήγησε στη μέθοδο της σχεδογραφίας.

Η επικράτηση της σχεδογραφίας ως μεθόδου διδασκαλίας οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στην αξιοσημείωτη στροφή προς την εκπαίδευση και τη γενική παιδεία που παρατηρείται τον 11ο αιώνα⁹. Το γεγονός αυτό οδήγησε, σχεδόν αναγκαστικά, το ενδιαφέρον των Βυζαντινών προς την αρχαία ελληνική γραμματεία, για την αποτελεσματικότερη προσέγγιση και μελέτη της οποίας έπρεπε να προηγηθεί η γραμματική και συντακτική ανάλυση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Κατά συνέπεια, η σχεδογραφία θεωρήθηκε ως το πλέον κατάλληλο μέσο για την επίτευξη του σκοπού αυτού.

Κατά τα μέσα του 11ου αιώνα, η μέθοδος της σχεδογραφίας ήταν ένα από τα μαθήματα στο πρόγραμμα της εγκυκλίου παιδείας¹⁰. Όχι μόνον οι διδάσκαλοι την χρησιμοποιούσαν κατά κόρον, αλλά και διεξάγονταν διαγωνισμοί στα σχέδια μεταξύ μαθητών των σχολείων της πρωτεύουσας. Οι μαρτυρίες των πηγών αποκαλύπτουν ότι τα σχολεία των Αγίων Τεσσαράκοντα και του Αγίου Θεοδώρου των Σφωρακίου είχαν διακριθεί σε σχολικούς διαγωνισμούς σχεδογραφίας και είχαν αποκτήσει φήμη, που επιδίωκαν να διατηρήσουν επιτυχάνοντας νέες σχολικές νίκες¹¹.

8. Για τον εγκυκλοπαιδισμό του 10ου αιώνα βλ. P. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ²Αθήνα 1985, 241-276. Για τις εγκυκλοπαιδείες και τα λεξικά βλ. ιδιαίτερα ό.π., 273-276.

9. Héléne ANRWEILER, *Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: Nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités*, *TM* 6, 1976, 108-109· LEMERLE, *Cinq études*, 245· A. P. KAZHDAN-Ann WHARTON EPSTEIN, *Αλλαγές στὸν Βυζαντινὸ Πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰῶνα*, μτφρ. Α. Παππάς, μτφρ. παραρτήματος Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1997, 191-257.

10. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ, επιστ. 173 (έκδ. P. DE LAGARDE-J. BOLLING, *Ioannis Euchaitorum metropolitae quae in codice vaticano graeco 676 supersunt*, *Abhandlungen der histor.-philolog. Klasse der Königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen*, 28, 1882, 93-94): *οὗς γεωμετρία διδάξει σε, ὥστε μόνου τοῦ σχεδους (φέρει εἰπεῖν) ἢ τῶν ποιμάτων σε μόνον καὶ ἄλλου μέρους ἐνός τινος τῶν τῆς παιδείσεως ἔχουσθαι*)· πρβλ. Απ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ἰωάννινα 1982 [Δωδώνη: Παράρτημα 18] 92· HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, 397.

11. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΙΤΥΛΗΝΑΙΟΣ, επίγρ. 9 και 10 (έκδ. E. KURTZ, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, *Λιψία* 1903, 5-6)· ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ, επίγρ. 68 (έκδ. LAGARDE-BOLLING, 37)· LEMERLE, *Cinq études*, 239.

Ἄξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι οι μαθητές που σχετίζονται με το διαγωνισμό σχεδογραφίας εμφανίζονται στις πηγές ανά δύο. Ο Μικαήλ Ψελλός, ένας από τους σχεδογράφους της εποχής, σε επιστολή του προς τον συμμαθητή του Ρωμανό, επίσης σχεδογράφο, του ζητεί να αναλάβει ένα ζεύγος μαθητών του, οι οποίοι λόγω της μεγάλης έφεσης για μάθηση είχαν εξαντλήσει όλα τα σχέδη στην ορθογραφία που τους είχε δώσει και ζητούσαν επιτακτικά καινούργια¹². Σε σύντομο ρητορικό κείμενό του ο ιστορικός επικρίνει δύο μαθητές του που φιλονικούσαν μεταξύ τους αντί, όπως όφειλαν, να στρέφουν τα «ξίφη των λόγων» κατά των αντιπάλων τους, οι οποίοι μάλιστα τους έτρεμαν, επειδή είχαν εκείνον (τον Ψελλό) επικεφαλής τους¹³. Τέλος, σε ανώνυμο ποίημα δημοσιευμένο από τον ο G. Schirò, νέος σχεδογράφος επικαλείται τη συμπαράσταση των Τεσσαράκοντα μαρτύρων, προκειμένου δύο διαγωνιζόμενοι μαθητές του να νικήσουν στη «λογοκρότο πάλη»¹⁴.

Οι μαρτυρίες αυτές δίνουν την εντύπωση ότι στους σχολικούς διαγωνισμούς σχεδογραφίας το κάθε σχολείο εκπροσωπείτο από ένα ζεύγος μαθητών, που προετοιμάζονταν από κοινού και ίσως συνεργάζονταν κατά τη διεξαγωγή του διαγωνισμού.

Δεν μας είναι γνωστό το πότε και από ποιον εισήχθη στο σχολικό πρόγραμμα της μέσης εκπαιδευτικής βαθμίδας το μάθημα της σχεδογραφίας και κάτω από ποιες συνθήκες καθιερώθηκε ο διαγωνισμός σχεδούς. Ωστόσο, ένα επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος, με τίτλο *Εἰς τὴν διὰ κιννάβαρεως χαραγὴν τῶν σχεδῶν*, δηλαδή στην εγχάραξη, επιγραφή σχεδών με κιννάβαρη, νομίζουμε ότι απαντά στο ερώτημα αυτό. Σύμφωνα με το επίγραμμα, Ἡ δεσπότης χεὶρ τοῦ σοφοῦ Μονομάχου / ἀληθινὸν νοῦν ἐντίθησι τοῖς νέοις, / ἄνθει καταχρῶζουσα πορφυροχρῶφ / βασιλικῆς γνώρισμα λαμπρὸν ἀξίας¹⁵. «Το χέρι», δηλαδή, «του αυτοκράτορα, του σοφοῦ Μονομάχου, παρέχει σωστή μόρφωση στους νέους, χρωματίζοντας [τα σχέδη] με πορφυρόχρωμο άνθος, απόδειξη λαμπρή της βασιλικῆς εξουσίας».

12. ΜΙΚΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, επιστ. 16 (KURTZ-DREXL, *Scripta Minora*, II, 20); LEMERLE, *Cinq études*, 241.

13. ΜΙΚΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Εἰς δύο τινὰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ λογογραφίσαντος πρὸς ἀλλήλους* (έκδ. Α. R. LITTLEWOOD, *Michael Psellus, Oratoria Minora*, Λιψία 1985, αρ 20, σελ. 73-76). Οι μαθητές, σύμφωνα με τον LEMERLE, *Cinq études*, 216, ήταν μικροί στην ηλικία και είχαν ατέλειες στη γραμματική και τη ρητορική. Για το λόγο αυτό, ο διαγωνισμός για τον οποίο κάνει λόγο ο Μικαήλ Ψελλός, είναι ο διαγωνισμός της σχεδογραφίας.

14. SCHIRÒ, *La schedografia*, σελ. 27- 28, αρ. I.

15. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ, επίγρ. 70 (έκδ. LAGARDE-BOLLING, 37).

Οι μελετητές ερμήνευσαν το συγκεκριμένο επίγραμμα με διαφορετικούς τρόπους. Κατά την Enrica Follieri, το επίγραμμα γράφτηκε με την ευκαιρία της υπογραφής της *νεαράς* του 1047, με την οποία θεσπιζόταν η λειτουργία διδασκαλείου των νόμων στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, δεν είναι εμφανής η σχέση που θα μπορούσε να έχει η έκδοση του συγκεκριμένου νομοθετήματος με την *διὰ κινναβάρεως χαραγὴν τῶν σχεδῶν* από τον αυτοκράτορα¹⁶. Ο L. Sternbach συνέδεσε το επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος με την έκδοση σχεδούς από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (1042-1055), που ο Μαυρόπουλος εξαίρει ως *βασιλικῆς γνώρισμα λαμπρὸν ἀξίας*, ενώ ο Μιχαήλ Ψελλός επαινεί για τον ίδιο λόγο τον αυτοκράτορα σε επιστολή του¹⁷. Αλλά και ο H. Hunger συσχέτισε το επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος με τη συγγραφή σχεδῶν από τον Κωνσταντίνο Θ', ο οποίος δεν θεώρησε μειωτικό για το αξίωμά του να καταγράφει σχέδη ιδιοχείρως με κόκκινη μελάνη¹⁸. Ο Απ. Καρπόζηλος, τέλος, υποστήριξε ότι η κατανόηση του επιγράμματος είναι προβληματική, καθώς είναι άγνωστο πότε και για ποιο λόγο υπογράφηκαν τα σχέδη με ερυθρό μελάνι, τί ήταν αυτά τα σχέδη και με ποιον τρόπο η υπογραφή τους *ἀληθινὸν νοῦν ἐντίθησι τοῖς νέοις*¹⁹.

Εντούτοις, η λεπτομερής ανάλυση ορισμένων στοιχείων των πηγών, η εξέταση του κλίματος και των τάσεων που επικρατούσαν την εποχή του Κωνσταντίνου Μονομάχου και ο εντοπισμός των προσώπων με επιρροή στην αυτοκρατορική αυλή κατά τη βασιλεία του, μας οδηγούν σε διαφορετική ερμηνεία του επιγράμματος.

Δύσκολα θα δεχόταν κανείς ότι στο επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος εξαίρεται η ικανότητα του Κωνσταντίνου Μονομάχου στη σύνθεση σχεδῶν. Ο Μιχαήλ Ψελλός μνημονεύει τη σύνθεση ενός μόνου σχεδούς από τον αυτοκράτορα, ενώ στο επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος γίνεται λόγος για περισσότερα από ένα σχέδη. Εξάλλου, η κόκκινη μελάνη χρησιμοποιείτο μόνο στα αυτοκρατορικά έγγραφα και ως εκ τούτου, η χρησιμοποίησή της από τον βυζαντινό ηγεμόνα για την υπογραφή ή τη σύνθεση σχεδῶν φαίνεται μάλλον υπερβολική.

Η αγωνία των συμμετεχόντων στους διαγωνισμούς σχεδογραφίας, η επίκληση της άνωθεν βοήθειας για την επιτυχία τους και ο διαφαινόμενος σε επιγράμματα

16. ENRICA FOLLIERI, *Giovanni Mauropode, Otto canoni paracletici a N. S. Gesu Cristo*, Ρώμη 1967 [Archivio italiano per la storia della pietà V], 9 σημ. 6· ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολή*, 86.

17. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ, επίγρ. 70 (έκδ. LAGARDE-BOLLING, 37)· ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, επιστ. 115 (έκδ. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Ε', Βενετία 1876, 361)· L. STERNBACH, *Spicilegium Laurentianum*, *Eos* 8, 1902, 73-74· ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολή*, 86.

18. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 396.

19. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολή*, 86.

του Μιτυληναίου και του Μαυρόποδος ανταγωνισμός των σχεδουργών²⁰, φανερώ-
νουν τη βαρύτητα που είχαν αποκτήσει οι διαγωνισμοί και τα οφέλη που αποκόμι-
ζαν οι νικητές. Δεν αποκλείεται, συνεπώς, να διεξάγονταν υπό την αιγίδα ανώτε-
ρης αρχής, της πατριαρχικής ή της αυτοκρατορικής.

Η ενασχόληση του Κωνσταντίνου Μονομάχου με τη συγγραφή σχεδών²¹, υπο-
δηλώνει όχι μόνο την προσωπική του εκτίμηση για τη σχεδιογραφία ως αξιόλογη
πνευματική άσκηση, αλλά και την απήχυσή της στην ανώτερη βυζαντινή «τάξη».
Είναι εύλογο επομένως οι υποστηρικτές της μεθόδου να αναζητούσαν τρόπους για
τη βελτίωση και την επίσημη αναγνώρισή της.

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Θ' διαφαίνεται ότι επικρα-
τούσε, σύμφωνα με τη γνώμη μας, ένα πνεύμα αξιοκρατίας σε πολλούς τομείς της
πολιτικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής με στόχο την προώθηση πραγματικά
άξιων ατόμων για το συμφέρον της αυτοκρατορίας. Το πνεύμα αυτό διακρίνεται
στην παροχή υψηλών αξιωμάτων σε εμποροβιοτέχνες της πρωτεύουσας, με αποτέ-
λεσμα την εισδοχή τους στη σύγκλητο ως επιβεβαίωση των ατομικών προσπαθει-
ών τους²².

Το αξιοκρατικό πνεύμα προβάλλεται σε αποσπάσματα λόγων του Μιχαήλ Ψελ-
λού. Σε ένα από αυτά, ο Κωνσταντίνος Μονομάχος επαινείται για την παραχώρη-
ση τιμών στον *ἐξ ἑκάστης ἐπιστήμης ἢ τέχνης ἢ τινος ἄλλης δυνάμεως τὸ ἐξαίρε-*
*τον ἔχοντα*²³, ενώ σε άλλο για την παροχή ευεργεσιών σε *ὄν μὲν διὰ τὸ γένος...*

20. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΙΤΥΛΗΝΑΙΟΣ, επίγρ. 9 και 10 (έκδ. KURTZ, 5-6): ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ, επίγρ. 68 (έκδ. LAGARDE-BOLLING, 37). Στο επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος έχουμε τη μοναδική μνεία του όρου *σχιδευτής*. Συγκεκριμένα, στο τελευταίο δίστιχο αναγράφονται τα εξής: *ὄρα, σχιδευτά, πρὸς τίνες μοι συμπλέκη, πόσῳ στρατῶ δὲ συμβαλεῖν τολμᾶς μάχην*. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο τί ακριβώς ήταν ο *σχιδευτής* και ποιά η διαφορά του από τον *σχεδουργό*. Ο ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολή*, 93, εκφράζει την άποψη ότι ο Μαυρόπους χρησιμοποιεί τον όρο με σαρκαστική διάθεση θέλοντας να ειρωνευτεί κάποιον αντίπαλό του.

21. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, επιστ. 115 (έκδ. ΣΑΘΑΣ, ό.π., 361.17-18): *ἀκούσω δὲ σου και λέγοντος, ἀναγι-
γνωσκομένης μοι πολλάκις τῆς τοῦ σχεδου ἐκδόσεως*.

22. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, έκδ. E. RENAULD, Παρίσι 1926, τόμ. I, 132: ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑ-
ΤΗΣ, *Ίστορία*, έκδ. I. BEKKER, Βόννη 1853, 18: ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή Ίστοριῶν*, έκδ. Th. BÜTTNER-
WOBST, Βόννη 1897, τόμ. III, 616. Για τους λόγους της παροχής υψηλών αξιωμάτων σε εμποροβιοτέ-
χνες της Κωνσταντινούπολης επί Κωνσταντίνου Μονομάχου βλ. Σταυρούλα ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ, *Ο Κωνσταν-
τίνος Θ' Μονομάχος και η εποχή του* (αδημ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1999, 70 κ.ε.

23. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Λόγος εις τὸν βασιλέα κῆρ Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον* (έκδ. G. T. DENNIS, *Michael Psellus Orationes Panegyricae*, Στουτγάρδη-Λιψία 1994, 1.100-101).

ὄν δὲ διὰ τὴν περὶ τοὺς λόγους ἰσχύν, ἄλλον διὰ τὸ πρὸς τὰς μάχας θαρραλέον καὶ εὖτονον²⁴. Ἀλλὰ καὶ ὁ *παραδυναστεύων* τοῦ αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Λεικούδης ἐξυμνεῖται ἐπειδὴ, ἐκτός των ἄλλων, *τοὺς κρείττονας ἐν ἀρχαῖς προεβίβασε*²⁵. Ἐξάλλου, ὁ Μιχαὴλ Ψελλός υπεραμυνόμενος τοῦ Ἰωάννη Ξιφιλίνου, ποὺ εἶχε κατηγορηθεῖ γιὰ τὴν ταπεινὴ κοινωνικὴ τοῦ προέλευση, στὴν ἐρώτηση εἰς πρέπει κανεῖς νὰ κρίνεται ἀπὸ τὰ ἔργα τὰ δικὰ τοῦ ἢ των συγγενῶν τοῦ ἀπαντᾷ με τρόπο ἐνδεικτικὸ τοῦ ἥθους τῆς εποχῆς: *δῆλον γὰρ ὡς ἐκεῖνα μὲν φιλοτιμίας ἔχει τοῦ γένους, ταῦτα δὲ αὐτὸν καθ᾽αὐτὸν τὸν ἐπαινούμενον δείκνυσι*²⁶.

Τέλος, τὸ πνεῦμα τῆς ἀξιοκρατίας καθρεπίζεται ἀμεσα στὴ *νεαρά* τοῦ 1047. Σύμφωνα με αὐτή, στὴν ἀνώτερη νομικὴ σχολή μπορούσαν νὰ φοιτήσουν δωρεάν ὅσοι το ἐπιθυμοῦσαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τους προέλευση καὶ τὴν οικονομικὴ τους κατάσταση, ἀρκεῖ νὰ εἶχαν προσωπικὴ ἀξία. Ὁ *νομοφύλαξ* ὀφείλε νὰ κρίνει τοὺς σπουδαστὲς τοῦ ὄχι σύμφωνα με τὴν καταγωγή ἢ τὸν πλοῦτο, ἀλλὰ με τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἐπιμέλειά τους, ἐνῶ οἱ καλύτεροὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐπρόκειτο νὰ τοποθετηθοῦν σὲ υψηλὲς κρατικὲς θέσεις²⁷.

Κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου σημαντικὴ ἐπιρροή στὴ λήψη τῶν ἀποφάσεων ἀσκούσαν τέσσερις ἄνδρες με μεγάλη μὀρφωση καὶ ἀγάπη γιὰ τὴν παιδεία, ὁ Κωνσταντίνος Λεικούδης, ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος, ὁ Μιχαὴλ Ψελλός καὶ ὁ Ἰωάννης Ξιφιλίνος. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ ἐπίδρασή τους ὁ αυτοκράτορας δημιούργησε ἀνώτερη νομικὴ καὶ ἀνώτερη φιλοσοφικὴ σχολή²⁸, ἐνίσχυσε ἠθικά, κοινωνικά καὶ οικονομικά διδάσκοντες καὶ διδασκόμενους²⁹, συνέβαλε στὴ βελτίωση, τὴ συστηματοποίηση καὶ τὴν πιστοποίηση

24. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Λόγος εἰς τὸν βασιλέα κύρ Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον* (ἐκδ. DENNIS, ὁ.π., 5.70-72).

25. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν δσιώτατον κύρ Κωνσταντῖνον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν Λεικούδην* (ἐκδ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Δ', Βενετία 1874, 401.6).

26. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἵπὲρ τοῦ νομοφύλακος κατὰ τοῦ Ὀφρυδά* (ἐκδ. G. T. DENNIS, *Michael Psellus Orationes forenses et acta*, Στουτγάρδη-Λιψία 1994, 3.362-364)

27. A. SALAC, *Novella Constitutio Saec. XI Medii, Quae est de schola iuris Constantinopoli constituenda et legum custode greando, A Ioanne Mauropode conscripta a Constantino IX Monomacho promulgata, Textum de Iagardianum latine vertit notis illustravit*, Πράγα 1954, §10a, §14, §25 (σελ. 25, 27, 35).

28. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, 21· SALAC, §8 (σελ. 23).

29. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, 21: *σὺν τῷ εὐμαρεῖ τῶν διδασκάλων*· SALAC, §§ 11, 14, 25a (σελ. 27, 35)· ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, ἐπιστ. 168 (ἐκδ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Ε'*, 428-430 (παροχὴ κλητορίου σὲ διδασκοντες).

των γνώσεων³⁰ και ενδεχομένως ίδρυσε διδασκαλεία με τεχνική κατεύθυνση³¹. Μέσα στο πλαίσιο των επεμβάσεων αυτών και κάτω από την επιρροή των τεσσάρων ανδρών, είναι πολύ πιθανό ο βυζαντινός ηγεμόνας να έλαβε μέτρα που αφορούσαν την εγκύκλιο εκπαίδευση και τη σχεδογραφία.

Η συνεξέταση όλων αυτών των στοιχείων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στο επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος εξάιρεται με τρόπο μεταφορικό μία απόφαση του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου σχετική με τη σχεδογραφία. Με την απόφαση αυτή ο αυτοκράτορας καθιέρωνε τη σχεδογραφία ως εκπαιδευτική μέθοδο και την ενέτασσε επίσημα στο πρόγραμμα της μέσης σχολικής βαθμίδας. Επιβεβαίωσε, έτσι, τη σημασία της στην εκπαιδευτική πράξη και με τη συστηματική εφαρμογή της συντελούσε στην αποτελεσματικότερη εμπέδωση των γνώσεων από τους νέους.

Στην προσπάθειά του να τονίσει την αξία της μεθόδου και να συμβάλει στη διάδοσή της, είναι πολύ πιθανό, ο βυζαντινός μονάρχης να θέσπισε με την ίδια απόφαση το διαγωνισμό σχεδούς. Με τον τρόπο αυτό παρείχε στους μαθητές ουσιαστικό κίνητρο για μόρφωση, καλλιέργησε τη μεταξύ τους άμιλλα, πολλαπλασίασε το ενδιαφέρον τους για τα μαθήματα και κατά συνέπεια *ἀληθινὸν νοῦν ἐντίθησι τοῖς νέοις*, σύμφωνα με το επίγραμμα του Μαυρόποδος. Χωρίς αμφιβολία, οι άνθρωποι του περιβάλλοντός του διέθεταν και την αγαθή προαίρεση και τη δυνατότητα να προτείνουν μεθόδους για την απόκτηση γνώσεων, να καθορίσουν τις λεπτομέρειες του διαγωνισμού και να συμβάλουν στην επιτυχή διεξαγωγή του.

Η σημασία των διαγωνισμών σχεδούς είναι προφανής. Η επιτυχία και η διάκριση των μαθητών αποτελούσε απόδειξη όχι μόνον της δικής τους ευφυΐας, αλλά και της ικανότητας του διδασκάλου στη διδασκαλία και τη σύνθεση σχεδών και συνέβαλλε στη διάδοση της φήμης του σχολείου του. Η αύξηση του γοήτρου εύλογα οδηγούσε τους μαθητές στο σχολείο με τις περισσότερες επιτυχίες, ενώ παράλληλα άνοιγε το δρόμο στους δασκάλους για συχνότερες επαφές με το παλάτι και για μια επιτυχημένη σταδιοδρομία.

Από το επίγραμμα του Μαυρόποδος και τα λοιπά στοιχεία δεν μπορούμε να καθορίσουμε ακριβώς το χρόνο που εκδόθηκε η σχετική με τη σχεδογραφία αυτοκρατορική απόφαση. Πιθανότατα υπογράφηκε μεταξύ των ετών 1045 και 1048, οπότε η ομάδα των Λεικούδη-Μαυρόποδος-Ψελλού-Ξιφιλίνου επικρατούσε πλή-

30. SALAC, §20 (σελ. 31)· ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, 21· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, The "Peira" of Eustathios Rhomaios. An abortive Attempt to innovate in Byzantine Law, *Fontes Minores* 7, 1986, 190· ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ, *Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος*, 209.

31. Σταυρούλα ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ, Σημείωμα για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα, *Σύμμεκτα* 13, 1999, 157-166.

πως στην αυτοκρατορική αυλή και ασκούσε σημαντική επιρροή στις αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας³².

Η τάση των εγγραμμάτων της εποχής να ασχολούνται με τα σχέδη, η εισαγωγή της σχεδογραφίας στην εγκύκλιο εκπαίδευση και η καθιέρωση διαγωνισμού σχεδούς οδήγησε, τελικά, σε κατάχρηση στην παραγωγή και στην ποιότητα των σχεδών και σε εμπορευματοποίησή τους. Πολλοί σχεδογράφοι συνέθεταν σχέδη, τα οποία στη συνέχεια πωλούσαν προς εξοικονόμηση χρημάτων. Ο Ιωάννης Μαυρόπους ασκεί έντονη κριτική στην τέχνη της σχεδογραφίας. Σε ποίημά του συγκρίνει τους λογογράφους και τους σχεδογράφους και θεωρεί ότι οι πρώτοι διακρίνονται για τη σαφήνεια και τη διαύγεια του λόγου τους, ενώ οι δεύτεροι στερούνται τα χαρακτηριστικά αυτά³³. Εξάλλου, από σχόλια που κάνει σε επιστολή του σχετικά με τη μέθοδο αυτή, φαίνεται ότι δεν την ενέκρινε εντελώς και ότι δεν ανήκε στην κατηγορία των σχολαστικών δασκάλων της εποχής του³⁴.

Δυσμενείς κρίσεις για τη σχεδογραφία κάνει και ο Χριστόφορος Μιτυληναίος, ο οποίος σε επίγραμμα του αποδοκιμάζει (υπερβάλλοντας ίσως) την εμπορευματοποίηση των σχεδών³⁵. Κατά τον H. Hunger, στο επίγραμμα ο ποιητής απευθύνει σαρκαστικούς στίχους σε ένα σχεδογράφο που, λάτρης του χρυσού σαν άλλος Μίδας, τριγύριζε στη σχολή των Χαλκοπρατείων και πωλούσε τα σχέδη του, μετατρέποντάς την έτσι σε σχεδοπρατείο, που όλοι θα έπρεπε να εγκαταλείψουν³⁶.

Ωστόσο, κάπως διαφορετική εικόνα σχηματίζουμε για το συγκεκριμένο σχεδογράφο μελετώντας τους στίχους του επιγράμματος. Σύμφωνα με αυτούς, *ὅς νῦν κἀθηται καὶ προτείνει τὰς δύο, / πωλῶν ταλάντου τοῖς μαθηταῖς τὰ σχέδη / τῷ μὲν λέγει δός, τῷ δέ· πρόσθεσι τι πλέον, / ἄλλω δὲ καὶ γράφοντι νεύει λανθάνων*. Το σκηνικό της συναλλαγής φαίνεται να διαδραματίζεται μέσα στην τάξη, καθώς ο σχεδουργός ζητά από τον ένα μαθητή να τον πληρώσει, προτρέπει τον άλλο να προ-

32. Γύρω στο 1050, μετά το θάνατο της αυτοκράτειρας Ζωής η ομάδα των τεσσάρων ανδρών έπεσε στη δυσμένεια του Κωνσταντίνου Μονομάχου και απογομνώθηκε σταδιακά από κάθε σημαντική εξουσία. Τελικά ο Κωνσταντίνος Λεικούδης και ο Ιωάννης Μαυρόπους απομακρύνθηκαν από το παλάτι, ενώ ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος έχασαν τα αξιώματα του *υπάτου των φιλοσόφων* και του *νομοφύλακα* αντίστοιχα και ανακλήθηκαν στα ανάκτορα.

33. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ, επίγρ. 33 (έκδ. LAGARDE-BOLLIG, 18-19), όπου συγκεκριμένα παραθέτει: *τὸ γὰρ σαφές τε καὶ πρόδηλον ἐν λόγοις / λογογράφοις ἥδιστον, οὐ σχεδογράφοις* LEMERLE, *Cinq études*, 240.

34. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ, επιστ. 74 (έκδ. A. KARPOZIOS, *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita*, Θεσσαλονίκη 1990 [CFHB XXXIV], και σχόλια σελ. 254-255).

35. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΙΤΥΛΗΝΑΙΟΣ, επίγρ. 33 (έκδ. KURTZ, 7).

36. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 396.

σθέσει κάτι παραπάνω και κάνει κρυφά νεύμα σε ένα τρίτο, ενώ ακόμη γράφει. Ο «σχεδοπράτης» συνεπώς δεν ήταν κάποιος σχεδουργός που τριγύριζε στη σχολή των Χαλκοκρατείων, αλλά ένας από τους δασκάλους που δίδασκαν σ' αυτή.

Αρκετές δεκαετίες αργότερα, η Άννα Κομνηνή μιλώντας για το ορφανοτροφείο που ίδρυσε ο πατέρας της και την πολύπλοκη τέχνη της σχεδογραφίας βρίσκει την ευκαιρία να εκφράσει την απογοήτευσή της για την παρακμή των σπουδών στην εποχή της. *Ἄλλὰ νῦν οὐδὲν δευτέρῳ λόγῳ τὰ περὶ τούτων τῶν μετεώρων καὶ ποιητῶν καὶ αὐτῶν συγγραφέων καὶ τῆς ἀπὸ τούτων ἐμπειρίας· πεττεία δὲ τὸ σπούδασμα καὶ ἄλλα τὰ ἔργα ἀθέμιτα. Ταῦτα δὲ λέγω ἀχθομένη διὰ τὴν παντελῆ τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως ἀμέλεια*, παραθέτει χαρακτηριστικά³⁷. Δεν είναι σαφές μέσα από το συγκεκριμένο χωρίο, εάν η Άννα Κομνηνή θεωρεί τη σχεδογραφία υπεύθυνη γι αυτή την παρακμή. Εάν όμως λάβουμε υπόψη ότι στην εποχή της η πνευματική ζωή παρουσίαζε σημάδια παρακμής παρά την εφαρμογή της μεθόδου, πολύ πιθανό να πίστευε ότι η τελευταία δεν είχε συνεισφέρει στον τομέα της παιδείας τόσα, όσα θα έπρεπε.

Έχουμε τη γνώμη, πάντως, ότι η μέθοδος της σχεδογραφίας, παρά τις υπερβολές στην εφαρμογή της, επέδρασε μάλλον θετικά στην ανάπτυξη της βυζαντινής σκέψης. Οι δάσκαλοι έφεραν τους μαθητές τους σε μεγαλύτερη επαφή με τα αρχαία ελληνικά γράμματα και οι ίδιοι ασχολήθηκαν περισσότερο με αυτά. Εξάλλου, πέρα από τους ευτελείς και σχολαστικούς, όπως τους χαρακτηρίζει ο Η. Hunger, γραμματοδιδασκάλους³⁸, υπήρχαν και ικανοί σχεδουργοί, όπως ο Μιχαήλ Ψελλός, αν κρίνουμε από την πολυμάθεια και την επιτυχημένη σταδιοδρομία του, ο μαΐστωρ Λέων, που επαινείται σε επιγράμματα του Χριστόφορου Μιτυληναίου³⁹ και ο Λογγιβάρδος, που μνημονεύεται από την Άννα Κομνηνή⁴⁰, οι οποίοι μέσα από τα σχέδη τους επέτρεπαν να διαφανεί η αρχαία ελληνική διανόηση⁴¹. Οι καλλιεργη-

37. ΆΝΝΑ ΚΟΜΝΗΝΗ, XV 7,9 (έκδ. REINSCH-KAMBYLIS, 485.23-26)

38. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 396.

39. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΙΤΥΛΗΝΑΪΟΣ, επίγρ. 9 και 10.

40. ΆΝΝΑ ΚΟΜΝΗΝΗ, XV 7,9 (έκδ. REINSCH-KAMBYLIS, 485.20). Για τον σχεδογράφο Λογγιβάρδο και το ομώνυμο βιβλίο βλ. FESTA, Note preliminari su Longibardos, 431-435· FESTA, Longibardos, 101-222· LEMERLE, *Cinq études*, 238-239· HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 398 σημ. 25.

41. Ο Η. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, σελ. 398, παρά την αρνητική κριτική του για το σχολικό βιβλίο *Λογγιβάρδος*, για το οποίο αναφέρει ότι «αποτελεί ακραίο δείγμα της αμεθόδευτης και αντιπαιδαγωγικής συσσώρευσης γνωστικού υλικού σε δυσκολοκάνευτη μορφή, καθώς γραμματικό, συντακτικό και ορθογραφικό υλικό, ανακατεμένα με λίγη μυθολογία προσφέρονται σε ένα λεπτό, ηθικολογικό

μένοι της εποχής προσέγγισαν, έστω και επιφανειακά, την ελληνική γραμματεία και επανασυνδέθηκαν με την παράδοση. Έτσι, τα αρχαία κείμενα επηρέασαν, ως ένα βαθμό βέβαια, το βυζαντινό τρόπο σκέψης, παρότι η τεχνική της σχεδογραφίας (τεχνολογία, ανάλυση, ετυμολογία, κλίση ονομάτων και λοιπά) δεν προήγε καθεαυτή τη βαθύτερη και ουσιαστικότερη επαφή με το αρχαίο ελληνικό πνεύμα.

και ασκητικό περίβλημα», παραδέχεται ότι στον *Λογγιβάρδο* και σε άλλα παρόμοια σχολικά βιβλία περιλαμβάνονταν αξιόλογο υλικό και με τον τρόπο αυτό προσφερόταν έμμεσα και κάτι καλό από τους κλασικούς συγγραφείς.